

2

Anställda blir företagare – en fråga för facket

Exempel med nutidsrelevans från den skandinaviska granitindustrin under mellankrigstiden

ANNETTE THÖRNQUIST

Abstract

Att lönearbetare anlitas som egenföretagare i akt och mening att kringgå kollektivavtal, arbetsrätt och sociala avgifter m.m. är ett problem som väckt debatt under senare år. Det är dock inget nytt fenomen på arbetsmarknaden. I ett historiskt perspektiv kan man tala om ett gammalt *exploateringsmönster* som tenderar att *reaktiveras* i tider då arbetsköparnas marknad råder. Att lönearbetare även på eget initiativ inte sällan övergår till eget företagande i sådana situationer för att undvika arbetslöshet är också det en gammal företeelse på arbetsmarknaden och en gammal *försörjningsstrategi*.

Syftet med kapitlet är att belysa detta samband mellan exploateringsmönster och försörjningsstrategier utanför de gängse anställningsförhållandena genom ett historiskt exempel från den hårt krisdrabbade skandinaviska gat- och kantstensindustrin under mellankrigstiden, då många stenhuggare övergick till att arbeta för egen räkning för att kunna försörja sig på hemorten. På den vägen startades en del arbetskooperativ i nära samarbete med lokala fackliga organisationer. I många fall agerade dock arbetarna som företagare utanför fackets kontroll och då ofta under medverkan av skrupelfria bulvaner och oorganiserade arbetsgivare, som genom att anlita stenhuggarna som uppdragstagare eller köpa upp sten direkt från dem kunde kringgå kollektivavtal, olycksfallsförsäkringar, skatter och andra omkostnader för produktionen. Följden blev underbudskonkurrens och dumpning av både löner och försäljningspriser, vilket underminerade det fackliga arbetet och kollektivavtalen samt ökade arbetslösheten. Dessutom förvärrades strukturproblemen inom branschen, vilket gjorde saken till ett gemensamt problem för facket och de organiserade arbetsgivarna.

Studien fokuserar på fackets agerande inför detta sammansatta problem och visar bl.a. på de stora principiella likheterna mellan den problematik som facket ställdes för då och den som facket möter idag, när anställda blir företagare på liknande grunder.

Inledning

Facket har alltid reagerat hårt mot underbudskonkurrens på arbetsmarknaden, det vill säga att arbetare bjuder under varandra i fråga om löner, arbetsmiljö och andra arbetsvillkor för att undgå arbetslöshet. Att motverka detta problem var själva grunden till den fackliga organiseringens uppkomst. Fackets yttersta syfte är således, och har alltid varit, att begränsa konkurrensen mellan arbetare och på så sätt

verka för solidaritet och enhetlighet i agerandet gentemot arbetsgivarna (Åmark 1986).

Under senare år har flera LO-förbund slagit larm om att arbetare anlitas som uppdragstagare och egenföretagare i det uppenbara syftet att kringgå kollektivavtal, arbetsrätt, skatter och arbetsgivaravgifter. Det har då främst handlat om oseriösa bemanningsföretag, som förmedlar underbetald, tillfällig arbetskraft från låglöneländerna, t.ex. från de nya EU-länderna i Östeuropa. De flesta rapporterna kommer från byggbranschen, men problemet finns även inom andra sektorer, exempelvis inom skogs- och lantbruket, hushållsnära tjänster, transport- och städbranschen. Förmedlingsföretagen agerar i sådana fall som bulvaner, ordnar verktyg, boende, resor och F-skattosedlar m.m. Förutom att dessa arbetare som tillfällig arbetskraft utför arbete till underpriser i förhållande till svenska anställda, har de även sämre säkerhet och trygghet i arbetet i övrigt. Ofta går dessutom en stor del av inkomsterna till förmedlingsföretaget, mellanhanden. (Byggnads 2004; LO 2004). Företeelsen kan beskrivas i termer av en så kallad informell ekonomi, som enligt forskare inom detta fält ofta existerar i symbios med den formella i lag och avtal reglerade (om begreppet informell ekonomi se Schierup, Castles & Hansen 2006; Slavnic 2006).

Rekryteringen av underbetald arbetskraft från låglöneländer till Sverige, Västeuropa och andra rika delar av världen sker inte endast mot bakgrund av hög arbetslöshet i låglöneländerna och ökad internationell rörlighet på arbetsmarknaden. Till den allmänna bakgrunden hör även den postfordristiska omstrukturen av produktion och arbete i de avancerade industriländerna under senare årtionden, vilket bland annat har medfört lösare kontraktsformer på arbetsmarknaden (ibid.).

Även om anställningsförhållandet fortfarande är den helt dominerande kontraktsformen inom den reguljära arbetsmarknaden och den formella ekonomin, har det blivit allt vanligare att i rationaliseringssyfte anlita uppdragstagare och egenföretagare i stället för anställda. I Sverige förekommer det inom vissa delar av den privata såväl som inom den offentliga sektorn. Inte sällan handlar det om tidigare anställda i organisationerna, vilka på så sätt ofrivilligt tar steget över till egenföretagande för att få behålla sina jobb. På 1980-talet blev exempelvis många bolagsanställda inom skogsavverkningen uppdragstagare för att kunna arbeta kvar i skogen, vilket förutsatte att de skaffade dyrbara skogsmaskiner. Inom den kommunala sektorn har bland annat städföretag avknoppats till tidigare anställda. Genom utkontrakteringar och avknoppningar flyttas ekonomiskt risktagande och socialt ansvar i produktionen över från arbetsgivaren till den tidigare anställde. Följden blir i sådana fall inte sällan sämre löner, arbetsmiljö och social trygghet i arbetslivet, i synnerhet om det handlar om grupper med en utgångsmässigt svag position på arbetsmarknaden (LO 1998; Nyström 2004; se även Rapp i denna antologi). Om egenföretagare utför samma arbete som anställda, men till

lägre pris och sämre arbetsvillkor, leder detta naturligt nog även till underbudskonkurrens.

Att anlita egenföretagare i stället för anställda i syfte att kringgå kollektivavtal och andra regelverk på arbetsmarknaden som omgärdar anställningsförhållandet framhålls ofta som en nutida företeelse. Det är dock inget nytt fenomen på arbetsmarknaden, även om den produktionsorganisatoriska kontexten och arbetsmarknadsrelationerna fortlöpande förändras. I ett historiskt perspektiv kan man tala om ett gammalt *exploateringsmönster* som tenderar att reaktiveras i tider då arbetsköparnas marknad råder, det vill säga då fackets maktresurser försvagas och möjligheterna att kringgå kollektivavtal och andra regelsystem på arbetsmarknaden ökar. Att löntagare även på eget initiativ tar steget över till eget företagande för att kunna försörja sig vid arbetslöshetskriser, häftig strukturomvandling eller arbetsmarknadskonflikter är också det ett gammalt fenomen. Bilden kompliceras således av att arbete för egen räkning tenderar att reaktiveras även som *försörjningsstrategi* i sådana arbetsmarknadslägen, vilket principiellt sett kan såväl bidra till som motverka exploatering av den arbetspresterande parten. Vid en mer eller mindre ofrivillig övergång från anställning till eget företagande i kristider har dock risken för självexploatering, underbudskonkurrens och social dumpning alltid varit stor.

Syftet med föreliggande kapitel är att belysa detta samband mellan exploateringsmönster och försörjningsstrategier utanför de gängse anställningsförhållandena på arbetsmarknaden genom ett exempel från den skandinaviska granitindustrin under mellankrigstiden. Studien fokuserar på fackets agerande i denna sammansatta fråga. Avsikten är också att visa på de stora principiella likheterna mellan den problematik som facket ställdes inför i detta historiska exempel och den som facket möter idag, när anställda blir företagare på liknande grunder.¹

Det historiska exemplet

Mot bakgrund av de dramatiska konjunktursvängningarna efter första världskriget med återkommande perioder av produktionsinskränkningar, massarbetslöshet och arbetskonflikter övergick många arbetslösa arbetare inom den starkt exportberoende och hårt krisdrabbade gat- och kantstensindustrin till att arbeta för egen räkning inom branschen som småproducenter eller som uppdragstagare. I vissa fall startades arbetskooperativ i nära samarbete med de lokala fackliga organisationerna, vilket då kunde vara förenat med en facklig strategi.

Enskilda och arbetslag som arbetade i egen regi förekom emellertid också utanför fackets, arbetsmarknadens och statens regelverk. Det skedde då ofta

---

¹ Diskussionen anknyter dock inte till professionella grupper, som exempelvis läkare, sjuksköterskor, advokater och IT-konsulter, vars övergång från anställda till företagare sker utifrån en starkare förhandlingsposition på arbetsmarknaden. De fackliga organisationerna bland dessa grupper arbetar dessutom utifrån professionella strategier vid sidan av de traditionellt fackliga.

under medverkan av oseriösa aktörer på markanden, t.ex. skrupelfria bulvaner för utländska uppköpare eller oorganiserade arbetsgivare och tillfälliga småfirmor, vilka fick ökat spelrum när de etablerade företagen och de organiserade arbetsgivarna inskränkte eller upphörde med produktionen för export. Under mellankrigstiden förekom denna verksamhet som mest under 1930-talets första hälft, i samband med den ekonomiska världskrisen, men problemen fanns redan tidigare till följd av låga exportpriser och tilltagande priskonkurrens inom branschen. Det var således vanligtvis inte de etablerade firmorna och organiserade arbetsgivarna inom stenindustrin som tog denna genväg utan främst dessa oseriösa aktörer, så kallade outsiders, vilka på detta sätt såg en chans att göra snabba pengar inom en bransch i djup konjunkturrell och strukturell kris (Stenarbetaren 1932, nr 2–3).

Genom att anlita stenhuggare som uppdragstagare enligt det så kallade *köpeprissystemet*, eller köpa upp sten direkt från dem, kunde de kringgå arbetsgivarnas avtalsenliga och rättsliga skyldigheter vid ett anställningsförhållande enligt samma logik som sker på dagens arbetsmarknad i de fall där uppdragstagare anlitas som förtäckta anställningar.² Detta ledde då, liksom i våra dagar, till underbudskonkurrens och social dumpning. Fenomenet anställda blir företagare diskuteras således här både som försörjningsstrategi bland arbetarna och som exploateringsmönster på arbetsmarknaden.

Att många stenhuggare övergick till att arbeta för egen räkning och i egen regi under mellankrigstiden var inte någon ny företeelse på stenindustrins marknad. Ändå kan fenomenet delvis ses i samband med den alläna ökningen av levebrödsföretagandet bland arbetare under denna tid. Som nämndes i inledningen till denna antologi, stod arbetare generellt sett för en mycket stor del av företagsbildningen under mellankrigstiden. Till bakgrunden hörde bland annat demokratiseringen och den ökade utbildningsnivån bland arbetarna, men den främsta drivkraften var utan tvekan arbetslösheten. De levebrödsföretag som startades på detta sätt krävde ofta en mycket stor arbetsinsats till liten förtjänst (Dahmén 1950). När arbetare tagit steget från anställning till eget företagande inom sin bransch har det ofta varit framtvingat av försörjningsskäl. Det har således skett företrädesvis i tider då arbetarpartens och fackets ställning på arbetsmarknaden har varit svag. Man kan säga att fenomenet var vanligast förekommande före och efter fordismens och den svenska (och skandinaviska) modellens glansdagar. Årtiondena efter andra världskriget fram till mitten av 1970-talet var som bekant lönearbetets, den fulla sysselsättningens och partssamarbetets guldålder.

Innan de industriella anställningsförhållanden genombröt i slutet av 1800-talet var uppdragskontrakt, där den arbetspresterande parten exempelvis kunde vara frilansande hantverkare, den vanliga formen för att anlita betald arbetskraft

---

² För en närmare beskrivning av köpeprissystemet, se avsnittet "Försörjningsstrategi och exploateringsmönster, s. 30 i detta kapitel.

vid sidan av många olikartade anställningskontrakt. Arbetstagarbegreppet blev så småningom avgränsningen för arbetsrättens tillämpning. Dessa rättigheter gäller med andra ord endast för arbetstagare/anställda, och följaktligen inte för uppdragstagare/egenföretagare. Samma avgränsning gäller principiellt sett även för kollektivavtalen. Uppdragstagare och egenföretagare som står i ett starkt beroendeförhållande till en enskild uppdragsgivare eller huvudman skall dock enligt förändringar i den arbetsrättsliga lagstiftningen år 1945 och senare 1976 års Lag om medbestämmande, MBL, kunna betraktas som arbetstagare. Under mellankrigstiden var arbetsrätten ännu föga utvecklad. Arbetstagare som civilrättsligt begrepp fick genomslag först genom 1936 års Lag om förenings- och förhandlingsrätt (Ds 2002:56, s. 82 ff., 125 ff.; Nyström 2004, s. 31 ff.). Metoden att anlita arbetare som egna företagare för att kringgå kollektivavtal, skatter och andra skyldigheter som tillkommer arbetsgivaren vid ett anställningsavtal, tillämpades dock långt innan arbetstagarbegreppet hade etablerats, vilket föreliggande berättelse om stenhuggarna som blev företagare visar.

Den skandinaviska granitindustrin, vilken efter en återhämtning under efterkrigstiden till stora delar lades ner, är under de senaste årtiondena på uppgång igen (Danielsson & Norheim 2003). En intressant omständighet är att det i vår tid helt dominerande företaget inom branschen i Sverige är ett arbetskooperativ, Bohusläns Kooperativa Stenindustri. Företaget är en ekonomisk förening som bildades i nära samarbete med de lokala fackliga organisationerna inom granitindustrin i mellersta Bohuslän vid mitten av 1920-talet, i samband med en omfattande arbetskonflikt på stenindustrins arbetsmarknad.³ Detta reser frågan om hur facket såg på arbetskooperationen som potentiell *motkraft* mot osund konkurrens och exploatering av arbetare, som av försörjningsskäl övergick till att arbeta som egna företagare i en eller annan form. I studien diskuteras även denna sammansatta problematik.

Det skandinaviska perspektivet motiveras av att underbudskonkurrens och dumpning av löner och priser till följd av arbete utanför kollektivavtalen samt uppköp av sten till underpriser direkt från stenhuggarna var ett utbredd och mångfasetterat problem inom granitindustrin både i Sverige, Norge och Danmark under mellankrigstiden. Granitindustrin i de i de tre länderna hade sedan gammalt gemensamma beröringspunkter och var på olika sätt beroende av varandra. Utvecklingen var i många avseenden likartad, även om den svenska granitindustrin var avsevärt större än den norska och än mer den danska.⁴ Företagare och arbete-

---

³ Bohusläns Kooperativa Stenindustri sysselsätter idag ett 60-tal arbetande medlemmar och är tillsammans med sin försäljningsorganisation och helägda dotterbolag, Bohus Gat- och Kantsten AB, det ledande på den svenska marknaden. Produktionen är numera inriktad på marksten och byggnadssten. Företaget styrs i allt väsentligt fortfarande enligt de arbetskooperativa stadgar som antogs vid bildandet år 1926, vilket bl.a. innebär att principen ”en man en röst” ska gälla och att alla som arbetar i företaget ska vara delägare.

⁴ För att ge en uppfattning om stenindustrins storlek i de olika länderna kan nämnas att vid 1920-talets slut hade Svenska Stenindustriarbetareförbundet cirka 11 500 medlemmar,

re rörde sig också över gränserna, särskilt i den norsk-svenska stenindustri-regionen kring Idefjorden. Dessutom fanns det sedan slutet av 1800-talet ett fackligt samarbete mellan de skandinaviska stenindustriarbetarna, vilket konsoliderades under mellankrigstiden.

Branschen och marknaden

Den skandinaviska granitindustrin växte fram vid mitten av 1800-talet i samband med industrialiseringen och urbaniseringen på kontinenten. Stora mängder byggnadssten för exempelvis broar, kajer, dockor och kanaler exporterades främst till Tyskland. De viktigaste regionerna för brytning och tillverkning av granitprodukter, särskilt gat- och kantsten, blev efterhand det svensk-norska gränslandet kring Idefjorden med Østfold på den norska sidan samt norra och mellersta Bohuslän på den svenska sidan. I Danmark var granitindustrin koncentrerad till Bornholm, där många svenska stenhuggare arbetade kring sekelskiftet 1900 (SOU 1939:11, s. 14 ff.; Persson 1984, del 1; Danielsson & Norheim 2003).

Under 1800-talets två sista årtionden fick granitindustrin ett starkt uppsving genom den ökade efterfrågan på särskilt gat- och kantsten. Denna starkt exportinriktade bransch dominerade därefter granitindustrin, som expanderade kraftigt fram till första världskriget. Tyskland och England var de största importörerna av gatsten, men England importerade också mycket kantsten, särskilt från Norge. Stora mängder svensk och norsk sten exporterades också till Danmark. Andra viktiga exportländer var Frankrike, Nederländerna, Belgien, Argentina, Ryssland och Kuba.

Första världskriget innebar att högkonjunkturen inom branschen hastigt bröts och konjunkturläget blev därefter mycket instabilt under hela mellankrigstiden. I alla tre länderna vidtogs under kriget olika typer av offentliga stödåtgärder i stenindustriregionerna, där arbetarna var starkt beroende av denna industri. Nöd-hjälpsarbeten startades och arbetare fördes över till andra verksamheter. I Sverige anslog staten åtskilliga miljoner kronor för att organisera kommunala beställningar och egna uppköp av gat- och kantsten, som senare delades ut gratis till städer och vägdistrikt. Trots det lämnade omkring 60 procent av Sveriges cirka 14 000 stenindustriarbetare verksamheten under kriget. När branschen så småningom började komma på fötter igen, blev det brist på yrkesskickliga arbetare. Stenhuggaryrket var ett utpräglat hantverk som tog många år att lära (SOU 1939:11, s. 14 ff.).

Efter kriget återhämtade sig granitindustrin successivt. Exporten hämmades dock av bristen på tonnage och de kraftiga konjunktursvängningarna. Den viktiga tyska marknaden öppnades igen under år 1924, men redan året därpå upphörde

---

Norsk Stenindustriarbejderforbund hade 1 900 och Dansk Stenindustriarbejder-Forbund hade omkring 800 (Stenarbetaren 1935, nr 7).

importen åter tillfälligt, samtidigt som efterfrågan från flera andra västeuropiska länder minskade betydligt. Detta resulterade i permitteringar, arbetslöshet och krav på kraftiga lönesänkningar, vilket ledde till omfattande arbetskonflikter i Sverige och Norge. De danska stenindustriarbetarna var under år 1925 indragna i en storlockout på den danska arbetsmarknaden (ibid.; Thörnquist 1996).

Under 1920-talets sista år förbättrades konjunkturen betydligt för gat- och kantstensindustrin. År 1929 var de svenska och norska exportvolymerna i nivå med toppåret 1913, men försäljningspriserna var låga och branschen hade strukturproblem. Driften var i många fall orationellt organiserad i små enheter. Därtill kom konkurrensen från nya vägbeläggingsmaterial som asfalt och betong. Mot denna bakgrund bildade de norska och svenska granitindustrierna gemensamt gat- och kantstenskarteller för att organisera prissättning och export (Stenarbetaren 1927, nr 2, 1928, nr 1).

I och med den ekonomiska världskrisen i början av 1930-talet inleddes en ny period av långvarig kris för granitindustrin, särskilt för den starkt exportinriktade svenska och norska gat- och kantstensindustrin. Driften för export upphörde efterhand inom de kartellanslutna firmorna, stora lager sten för export såldes ut till reducerade priser och gat- och kantstenskartellerna upplöstes med utgången av år 1932. Arbetslösheten ökade därmed dramatiskt och efterhand återupptogs statliga stöd- och strukturåtgärder. Den svenska staten inledde under år 1931 nödhjälpsarbeten samt köpte upp gatsten för inhemskt bruk. De statliga åtgärderna inbegrep så småningom även anställningsstopp och viss avveckling av branschen. Från och med mitten av 1930-talet och fram till år 1953 fick städer och vägdistrikt åter gat- och kantsten gratis ur de omfattande statliga stenförråden (SOU 1939:11; Danielsson & Norheim 2003).

Under krisen blev så företagandet inom gat- och kantstensindustrin alltmer vildvuxet med många tillfälliga aktörer på marknaden, som gjorde affärer i kortsiktigt vinstsyfte och trappade upp priskriget inom branschen. Berg hyrdes ut för tillfällig stenhuggeriverksamhet av markägare som också kunde dra nytta av krisen. Genom drift enligt köpeprissystemet och uppköp till ständigt pressade priser från stenhuggare, som högg gat- och kantsten och sålde för egen räkning, fördes stora mängder sten ut på exportmarknaden till priser som ibland understeg produktionskostnaderna vid avtalsenliga löner. Dumpningen drabbade i förlängningen även stenindustrin i importländerna. Följden blev importrestriktioner, vilket spädde på arbetslösheten ytterligare i de skandinaviska stenindustriregionerna (Stenarbetaren 1932, nr 2–3; SOU 1939:11, s. 22 ff.).

På Svenska Stenindustriarbetareförbundets och Svenska Granitindustriförbundets gemensamma initiativ utfärdade regeringen år 1933 exportförbud för gat- och kantsten förutom sådan utförsel som gick genom en särskilt auktoriserad exportförening, Sveriges Granitindustriers Exportförening, i vilken de etablerade stenindustrieföretagen ingick som delägare. För att denna reglering skulle bli effektiv krävdes en liknande organisation i Norge, vilken infördes några år senare.

re. Dessförinnan hade Finland gått samma väg och de tre länderna inledde ett visst samarbete på exportmarknaden. I Danmark skyddades den inhemska stenindustrin genom valutapolitiska medel (ibid; Thörnquist 2003a).

Försörjningsstrategi och exploateringsmönster

Fackets förhållande till arbetare inom granitindustrin som blev företagare komplicerades som antytts av att stenhuggarna, liksom många andra hantverksarbetare, sedan gammalt själva parerade tider av arbetslöshet och arbetskonflikter med att arbeta i egen regi. I de samtida källorna kallas arbetare som använde sig av denna försörjningsstrategi för ”självförsörjare”, ”småskuttar” eller ”småmästare”. Inom stenindustrin talade man vanligtvis om arbetare som ”högg på lager” i ”egna berg” eller ”egna brott”.⁵ I egenskap av hantverksarbetare, inom en bransch som inte heller var kapitalkrävande, hade stenhuggarna förhållandevis goda möjligheter att ta steget över från anställd till att arbeta på entreprenad eller tillverka och sälja gat- och kantsten för egen räkning, enskilt eller i kooperativa lag. Även köpeprissystemet tillämpades som framgång företrädesvis i tider av arbetslöshet, då nöden drev stenhuggarna till att ta de arbeten som de kunde få. Ett samhälleligt skyddsnät saknades, frånsett fattigvård och i vissa fall nödhjälpsarbeten eller andra tillfälliga statliga eller kommunala insatser. Bland de skandinaviska stenindustriarbetarförbunden var det fram till mitten av 1930-talet endast det danska som hade en arbetslöshetskassa, vilken i detta fall även hade statligt stöd. Många stenhuggare bodde i ”egna hem” och var bundna till hemorten (Thörnquist 1996, 2003a; SOU 1939:11, s. 166 ff.).

Köpeprissystemet innebar att en firma vanligen arrenderade berg för stenhuggeridrift, men utan att själv driva stenbrott med de omkostnader som var förenat med detta. I stället anlätades stenhuggare som uppdragstagare och entreprenörer. Stenhuggare som arbetade enligt detta system fick betalt ”i ett för allt”. Det innebar att de förutom själva brytningen och bearbetningen av stenen förband sig att själva stå för de omkostnader i samband med produktionen som arbetsgivaren normalt skulle svara för vid ett anställningsförhållande. Det gällde ammunition, verktyg, smeder som underhöll verktygen, lyftkranar, skatter och olycksfallsförsäkringar. Vidare skulle arbetarna stå för anläggningar, vägar, transporter till kajer eller andra leveransplatser samt ibland även lastning. Kontrakten kunde variera, men själva tillverkningen av gat- eller kantstenen tycks ofta ha utgått från de avtalsenliga ackordsprislistorna. I vissa fall kunde köpeprissystemet vara reglerat

---

⁵ Arbete för egen räkning på liknande sätt förekom även bland vissa grupper av grovarbetare, t.ex. stuveriarbetare. Eftersom de hade en strategisk position i distributionen, kunde de utnyttja detta handlingsätt som ett medel i den fackliga kampen (jfr Johansson 1982).

i fackliga avtal, men facket försökte undvika användningen av detta system över huvud taget (Stenarbetaren 1928, nr 1, 1932, nr 2–3).⁶

Uppdragsgivarna lockade med att alla parter skulle vinna på köpeprissystemet. I själva verket belastades arbetarna med omkostnader och ekonomiska risktaganden, som vanligen inte uppvägdes av de ”merpriser” som utlovades utöver betalningen för det egentliga ”ackordsarbetet”.⁷ Dessutom dröjde eller till och med uteblev inte sällan betalningen för arbete och stenleveranser, vilket även drabbade andra inblandade i produktionen, t.ex. smeder som underhöll verktygen eller bönder som anlätades för stentransporterna med häst och vagn. Enskilda stenhuggare eller stenhuggarlag som tog sådana uppdrag tvingades därför ofta till hård självexploatering. Det gällde även arbetare som ”högg på lager” i egna eller arrenderade berg, eftersom de inte sällan kom i ett starkt beroendeförhållande till enskilda uppköpare och agenter (ibid.).

Stenhuggare som arbetade under dessa former blev en arbetskraftsreserv, som i många fall verkade i en gråzon mellan anställning och eget företagande som beroende uppdragstagare eller småproducenter och som lätt kunde utnyttjas av oseriösa aktörer på arbetsmarknaden. Det var i princip samma exploateringsmönster som tillämpas på dagens arbetsmarknad, när bulvaner lanserar utländska arbetare som uppdragstagare och egna företagare i syfte att kringgå kollektivavtal och andra regelverk som finns vid ett anställningsförhållande.

Följden blev då liksom nu underbudskonkurrens och social dumpning, vilket inte bara undergrävde fackets arbete utan även förvärrade problemen inom den redan hårt krisdrabbade branschen genom att marknaden förstördes och olönsamma driftsformer upprätthölls. Dessutom skövlades bergen och belamrades med skrotsten, eftersom endast de ytligaste lagren av berg avverkades och driften vanligen var planerad endast på kort sikt. Sammantaget blev denna verksamhet ett stort problem, inte bara för facket utan även för de organiserade arbetsgivarna och för staten, som förlorade kontrollen över export och skatteintäkter.

Det korta steget från anställning till eget företagande

För stenhuggarna underlättades steget över från anställning till arbete för egen räkning av de normala drifts- och av anställningsformerna inom branschen (Thörnquist 1996). Den traditionella driftsformen var småbrottsdrift, vilket innebär att stenhuggarna svarade för alla led i arbetsprocessen, det vill säga de både tog ut stenen ur berget och bearbetade den till den färdiga produkten. Tillverkningen utfördes hantverksmässigt och stenhuggarna ägde ursprungligen sina

---

⁶ Protokoll från gemensamt möte i Oslo den 4 mars 1932. Norsk Stenindustriarbeiderforbunds arkiv. Diverse protokollsutdrag 1904–1932. Volym 37. Arbeiderbevaegelsens Arkiv, Oslo.

⁷ Med ”merpris” avsågs alltså en uppräknig av arbetspriserna för att täcka de omkostnader för produktionen som arbetarna stod för i sådana fall. Merpriser kunde även betalas för vissa moment vid kollektivavtalsreglerad småbrottsdrift, om arbetsgivaren av någon anledning inte stod för alla omkostnader (Stenarbetaren 1928, nr 1).

verktyg, vilket kunde förekomma även under mellankrigstiden. Arbetet, som huvudsakligen pågick under sommarhalvåret, skedde på ackord. Det innebar i detta fall att arbetarna fick betalt per kvadrat-, kubik- eller löpmeter färdig gat- eller kantsten. Stenhuggarna kunde i stor utsträckning själva styra sin arbetstid utifrån sina beting. Kring sekelskiftet 1900 organiserade sig parterna, varmed löner och arbetsförhållandena reglerades i kollektivavtal. Den sten som tillverkades i småbrotten skulle kontrolleras och räknas av vid "tunnan", dvs. på den plats där stenen bearbetades. Till skillnad från köpeprissystemet skulle arbetsgivarna stå för omkostnaderna i produktionen. Efterhand växte storbrott med drift året runt fram, med elektrifiering, mekanisering och arbetsdelning mellan stembrottsarbetare, som var daglönare, och stenhuggare, vilka fortfarande arbetade på ackord. Trots att även maskinell tillverkning av gatsten förekom sedan seklets början, förblev stenhuggaryrket i första hand ett hantverk. Ännu under mellankrigstiden dominerade småbrottsdriften, även inom ramen för de större bolagens verksamhet. En viss mekanisering tillkom dock efterhand också i småbrotten (Persson 1984, kap. 3).

Branschens starka konjunkturberoende och säsongbetonade karaktär innebar en osäkerhet i arbetslivet för arbetarna. Anställningarna kunde dessutom vara kortvariga och kopplade till enskilda order inom bolagen. Många stenhuggare var också småbrukare och fiskare, men även därutöver behövdes biinkomster. Stenhuggarna högg därför gat- och kantsten för egen räkning på egna tomtmarker eller på mark som arrenderades av främst bönderna, vilket efterhand främst skedde i tider av arbetsbrist eller arbetskonflikter. Även bönder och andra yrkeskategorier utövade i varierande omfattning denna bisyssla både i hög- och lågkonjunktur, vilket var ett av flera sätt på vilket stenindustrin bidrog till den differentierade ekonomin i kustregionen. Det ligger nära till hands att relatera företeelsen till ett protoindustriellt köpsystem av saluslöjd, där närliggande industrier eller kringresande handlare köpte upp hemslöjd för avsalu som bedrevs som bisyssla, ofta till ett magert jordbruk. Även om sådana bisysslor kunde innebära ett icke oväsentligt bidrag till försörjningen, kom småproducenterna lätt i ett starkt beroendeförhållande till uppköparna (Thörnquist 1996, 2003b).⁸

Liksom uppköp av sten direkt från stenhuggare ingick tillfälliga uppdragsavtal enligt köpeprissystemets principer i de traditionella formerna för produktionens och arbetets sociala organisering inom stenindustrin. Dessa former levde alltså kvar vid sidan av det avtalsreglerade, om än i flera avseenden uppdragsliknande,

---

⁸ Saluslöjd förekom sedan århundraden som bisyssla inom vissa regioner, t.ex. smide i södra Dalarna, södra Närke och norra Östergötland, järnmanufaktur i Småland och linne i Hälsingland. I det förkapitalistiska samhällets hårt reglerade ekonomi förorsakade i synnerhet den olaga handeln med saluslöjd, myndigheterna stora problem. Under 1700-talet blev staten dock mer välvilligt inställd till sådana bisysslor, eftersom de kunde bidra till manufakturernas utveckling och inte minst för att de bidrog till folkförsörjningen i en tid av stark folkökning (Thörnquist 2003b).

arbetet i småbrotten men tillämpades efterhand främst i tider av arbetslöshet och arbetskonflikter. Den växande efterfrågan på smågatsten under 1900-talets första tre årtionden bidrog till detta. Man kan således även i detta tidsperspektiv säga att gamla försörjningsstrategier, såväl som gamla exploateringsmönster på arbetsmarknaden, reaktiverades företrädesvis när det var ont om lönearbete och arbetarnas och fackets position på arbetsmarknaden försvagades. Oavsett vilken sida av problematiken man väljer att exponera var risken stor för att arbetare, som försökte försörja sig på denna väg, skulle drivas till hård självexploatering, samt att verksamheten skulle leda till underbudskonkurrens och underminering av kollektivavtalen.

Det kan i detta sammanhang vara intressant att som jämförelse nämna att gamla försörjningsstrategier och gamla exploateringsmönster i förhållandet mellan arbete och kapital reaktiverades även inom jordbruket under mellankrigstiden, då moderneringen karaktäriserades av strukturproblem, prisfall och arbetslöshet. När torpare och bolagsarrendatorer hade svårt att tjäna ihop kontanter till arrendet, ökade bruket av dagsverken (arbetsränta), vilket var en gammal ränteform som tillhörde de förkapitalistiska relationerna inom jordbruket. Man kan säga att de återgick till en äldre ekonomisk relationsform till jordägaren, som medförde en större möjlighet till självexploatering i stället för att betala arrende i pengar, som tillhörde kapitalistiska och mer kommersialiserade relationer mellan parterna. Därmed var emellertid också risken stor att de till jordägarna ofta starkt beroende småbrukarna skulle exploateras hårdare, eftersom dagsverksskyldigheten traditionellt rymde ett stort mått av godtycklighet från jordägarnas sida. Det innebär att lantarbetarrörelsens mödosamma fackliga arbete för att avveckla det gamla dagsverkssystemet, skilja på arrendeavtal och arbetsavtal samt få torparens och småarrendatorers arbetsvillkor reglerade i kollektivavtalen undergrävdes (Thörnquist 1989, kap. V).

I princip ställdes de fackligt förhållandevis välorganiserade skandinaviska stenindustriarbetarna inför samma dystra faktum till följd av utbredningen av köpeprissystemet och arbetet i "egna brott". Årtionden av fackligt arbete riskerade att gå till spillo. Principiellt sett är det samma sak som händer idag i de fall där det uppenbara syftet med att anlita egenföretagare är att kringgå kollektivavtal, arbetsrätt, skatter med mera, samtidigt som den arbetspresterande parten fortfarande står i en anställningsliknande relation till uppdragsgivaren. Som exploateringsmönster är detta alltså inget nytt. Sett i ett historiskt perspektiv tas ett stort steg tillbaka i utvecklingen av partsrelationerna på arbetsmarknaden till och med tiden före kollektivavtalssystemets genombrott.

Arbetskooperation som potentiell motkraft

Hur kunde då Kooperationen vara en potentiell motkraft mot osunda driftsformer och underbudskonkurrens? Stenhuggarna i stora granitindustridistrikten i kustom-

rådena kom i kontakt med kooperativa samarbetsformer på flera sätt. För stenhuggarna, liksom för många andra yrkesarbetare, var *laget* den traditionella arbetsorganisatoriska enheten. Laget blev också i många fall den naturliga sociala och organisatoriska basen för stenhuggarnas företagande, varvid man även kunde knyta an till månghundraåriga arbetskooperativa traditioner i kustbygderna (Thörnquist 1996). Lagbildningar var den traditionella formen för kooperativ samverkan i arbete och ägande i t.ex. fiskelag, båtlag och båtbyggerlag. Lagen byggde på folkligt demokratiska och socialt jämlika traditioner, som även inkluderade ett socialt ansvarstagande för lagets medlemmar och deras familjer (Hellspong & Löfgren 1976; Hasslöf 1985; jfr Jonstad 1998).⁹

I Bohuslän, som är den region som studerats närmare i detta avseende i tidigare uppsatser, fortlevde den kooperativa och socialt jämlika traditionen i hög grad även under 1900-talet. Till bakgrunden hörde att det varken hade funnits feodala markägare, som hade lagt under sig jord, strandrätter och fiskevatten, eller kapitalistiska bolagsbåtar som dominerat fisket. Därmed hade fiskare och småbrukare i hög grad förblivit självständiga småproducenter. Denna månghundraåriga kooperativa kultur, som levde kvar i det moderna civila samhället som ett kulturellt kapital och en social ekonomi, skapade en god jordmån för de bohuslänska stenindustriarbetarnas arbetskooperativ. Att stenhuggarna i många fall också var fiskare eller kom från fiskarfamiljer underlättade dessutom spridningen av sociokulturella mönster mellan näringarna (Thörnquist 1996).

Syndikalisternas starka ställning i stenhuggarregionerna har annars ofta framhållits som den främsta förklaringen bakom arbetskooperativen inom stenindustrin. Det ingick i den syndikalistiska fackliga strategin att arbetarna skulle skaffa sig kontroll över produktionsmedlen. Syndikalisterna spelade onekligen en viktig roll för bildandet av arbetskooperativen i den norsk-svenska regionen. Särskilt i Bohuslän drevs dock arbetskooperativen inom stenindustrin ofta av syndikalister och reformister gemensamt, vilket tyder på att ideologiska faktorer knappast kan ha varit avgörande för valet av denna samarbetsform i arbete och ägande. Den arbetskooperativa kulturen i kustbygderna var äldre än både stenindustrin och de moderna folkrörelserna, och denna kultur var snarare en god grogrund även för den syndikalistiska rörelsen (Thörnquist 1998).

Det väsentliga i det här sammanhanget är att kooperativa samarbetsformer, förankrade både i månghundraåriga kooperativa traditioner och i den moderna kooperativa folkrörelsen, med sin koppling till arbetarrörelsen, kunde vara en potentiell motkraft både mot osund konkurrens och hård exploatering (även själv-exploatering) bland arbetare, som i olika former arbetade för egen räkning för att kunna försörja sig i kristider.

---

⁹ Lagbildningar fanns för övrigt allmänt i det förkapitalistiska samhället i t.ex. bondesamhällets byalag, i bergsbrukets hyttlag och hammarlag. I fiske- och båtlagen var delägandet traditionellt baserat på ett lottsystem, där medlemmarna var socialt jämlika.

Kring sekelskiftet 1900 bildades flera arbetskooperativ i facklig regi bland stenindustriarbetarna, vilket även var en allmän trend inom fackföreningsrörelsen vid denna tid. I vissa fall var det fackföreningsavdelningar som hyrde berg och bedrev egen produktion. Tanken var att arbetarna skulle kunna göra sig mindre beroende av arbetsgivarna, i synnerhet i tider av arbetslöshet och konflikter på arbetsmarknaden. Stenindustriarbetarförbunden i Norge och Sverige bildade även andelsföreningar för att driva arbetskooperativ stenhuggerirörelse i större skala i egna eller arrenderade berg. För att motverka underbudskonkurrens infördes klausuler för arbete och ”merpriser” i ”egna berg” i de västsvenska gat- och kantstensavtalen (Hjern 1939, s. 8 ff.). Efterhand som konjunkturerna förbättrades och förhandlingssystemet på arbetsmarknaden konsoliderades svalnade intresset för arbetskooperativ och förbunden inriktade sig på lönekampen. Den kooperativa folkrörelsen, som kring sekelskiftet även hade engagerat sig i arbetskooperationen, inriktade sig på konsumentkooperationen.¹⁰ Däremot kunde, som framgår av nästa avsnitt, både reformistiska och syndikalistiska fackliga organisationer inom stenindustrin stödja lokala arbetskooperativa initiativ, vilka i viss mån förekom under första världskriget, men som blev allt vanligare under mellankrigstidens kriskonjunkturer, inte bara inom stenindustrin (Thörnquist 1996, 1998, 2003a).¹¹

Facket och arbetskooperativen under mellankrigstiden

Den fackliga problematiken rörande arbetare som arbetade i egen regi för att kunna försörja sig var, som redan framgått, mångfacetterad. Det handlade om medlemmar som i egenskap av småproducenter eller uppdragstagare ofta kom i ett osunt beroendeförhållande till uppköpare och uppdragsgivare, och som arbetade under anställningsliknande förhållanden, men utanför kollektivavtalets relativa trygghet. Därmed handlade det också om underbudskonkurrens och social dumpning, vilket underminerade kollektivavtalen och den fackliga solidariteten. I förlängningen ledde det även till ökad arbetslöshet och åderlåtning av medlemskåren samt utarmning av yrkeskunnandet. Vidare upprätthölls improduktiva driftsformer och olönsamma jobb. En annan fråga rörde den fackliga solidaritetens gränser, det vill säga huruvida facket skulle engagera sig i medlemmar som blev egna företagare och potentiella arbetsgivare.

---

¹⁰ Arbetsgivarna i Bohuslän förhandlade sig dessutom till förköpsrätt till arbetarnas produktion av gat- och kantsten. Genom att de därmed kunde de kontrollera kooperativens prissättning och produktion kunde verksamheten inte användas som ett verksamt medel i den fackliga kampen (Persson 1984, s. 104). Bestämmelsen fanns kvar i de västsvenska gat- och kantstensavtalen även under mellankrigstiden. I tider av efterfrågekris och produktionsinskränkningar var dock knappast arbetsgivarna benägna att köpa sten från kooperativen.

¹¹ Om utvecklingen av arbetskooperation i Sverige under 1900-talets första årtionden, se Jobring 1983, s. 12 ff. Arbetskooperativ utifrån gillesocialistiska idéer bildades främst inom byggbranschen, se Lundh 1982.

Även om flera av de arbetskooperativ som bildades inom den skandinaviska granitindustrin under mellankrigstiden tillkom i samverkan med de lokala fackavdelningarna inom stenindustriarbetarförbunden, saknade många enskilda stenhuggare och lag som högg i "egna berg" eller arbetade enligt köpeprissystemet koppling till såväl facket som den kooperativa folkrörelsen. I sådana fall ökade naturligtvis risken för underbudskonkurrens. Hur hanterade då facket den sammanfattade frågan om arbetare som försökte försörja sig på detta sätt.¹²

Under de stora produktionsinskränkningarna och arbetskonflikterna kring mitten 1920-talet bildades kooperativa företag bland gat- och kantstensarbetarna i alla tre länderna i nära anslutning till facket lokalt. I Danmark startade några stenhuggarlag, som sedan en tid tillbaka högg gatsten för egen försäljning, Brostenhuggernes Kooperative Sammenslutning i samarbete med Dansk Stenindustriarbejder-Forbunds avdelning i Allinge på norra Bornholm. Tanken var att lagen på detta sätt skulle kunna organisera produktion och försäljning bättre. Förutom ett mindre lån från förbundet fick kooperativet ett statligt fraktstöd, som hade inrättats år 1922 för transporter av främst gatsten från Bornholm till fastlandet. Förbundsledningen skulle dessutom förmedla beställningar till kooperativet. År 1926 sysselsattes omkring 25 medlemmar. Både detta och ett par andra mindre kooperativ med anknytning till fackavdelningarna på Bornholm klarade sig enligt förbundet tämligen bra under några år.

Ett starkt motiv bakom Dansk Stenindustriarbejder-Forbunds stöd till kooperativen var att minska arbetslöshetskassans utgifter. Det statliga bidraget, som omfattade cirka 50 procent, hade reducerats med en tredjedel i samband med den socialdemokratiska regeringens fall år 1926. Förbundets övergripande motiv var dock att via kooperativen och dess kopplingar till de lokala fackavdelningarna kunna få bättre kontroll över det växande antalet stenhuggare som arbetade för egen räkning, så att de skulle utgå från avtalens prislistor vid prissättningen av sina stenprodukter och därmed inte bidra till underbudskonkurrens. Många arbetare gav sig ut i "egne brud", när de hade förbrukat sitt arbetslöshetsunderstöd.

Flera arbetskooperativ och lösare företagsbildningar bildades bland stenindustriarbetarna även i Norge och Sverige vid 1920-talets mitt. Norsk Stenindustriarbejderforbunds avdelning i Torsnes kommun söder om Fredrikstad startade exempelvis ett kooperativt stenhuggeri, som inledningsvis fick ett lån av förbundet. På våren 1926 var cirka 130 man sysselsatta i kooperativet. Även på några andra orter i de stora stenindustriregionerna bildades kooperativ, varav Kråkerøy Kooperative Stenhuggerier förfaller ha varit det största och mest varaktiga.

Även det norska förbundet såg till en början positivt på verksamheten, eftersom man räknade med att arbetskooperationen skulle kunna vara ett medel i den fackliga kampen. Samtidigt betonades vikten av att kooperativen respekterade avtalen vid prissättning. I annat fall skulle det bli ett tacksamt argument från

---

¹² Där inte annat sägs bygger följande två avsnitt på Thörnquist 2003a.

arbetsgivarnas sida för att kräva lönesänkningar. Dessutom ansåg man att det var nödvändigt samordna den fackliga policyn i denna fråga med Svenska Stenindustriarbetareförbundet för att undvika underbudskonkurrens i norsk-svenska gränslandet.

I Sverige anslöt sig flera bohuslänska stenhuggarlag, som högg gat- och kantsten för egen försäljning eller arbetade på entreprenad till Andelsföreningen Bohusläns Kooperativa Stenindustri. Kooperativet bildades på våren 1926 i Hovenäset i mellersta Bohuslän på initiativ av stenhuggare, som var aktiva inom ortens syndikalistiska och reformistiska fackliga organisationer. Bakgrunden var hotet om 30-procentiga lönesänkningar, vilket ledde till en tre månader lång arbetskonflikt under sommaren 1926. Bohusläns Kooperativa Stenindustri knöt kontakt med en dansk agent, som förmedlade beställningar under flera år framöver. Under det första året bestod kooperativet av ett femtontal produktionslag med sammanlagt ett par hundra medlemmar. Ett annat större kooperativ som bildades vid denna tid i samma region var Hunnebostrands Kooperativa Stenindustri, som tillkom i nära samarbete med Svenska Stenindustriarbetareförbundets avdelning på orten (Quirin 1986; Thörnquist 1996).

Kooperativa lag och enskilda stenhuggare som arbetade för egen räkning fanns i mindre omfattning även i andra granitindustriregioner, t.ex. i Halland, Småland och Blekinge samt även inom andra delar av stenindustrin.¹³ År 1928 arbetade enligt Svenska Stenindustriarbetareförbundet cirka 300 arbetare inom de större kooperativen, vilka inte ansågs bedriva illojal konkurrens (enligt rapport vid Dansk Stenindustriarbejder-Forbund, 1928, s. 25 ff.). Förbundsledningen engagerade sig dock inte i kooperativen. Sveriges Arbetares Centralorganisation, SAC, var mer intresserad, vilket exempelvis visade sig genom att man gav ett större räntefritt lån till Bohusläns Kooperativa Stenindustri, men man involverade sig inte heller direkt i kooperativens verksamhet.

Även Bohusläns Kooperativa Stenindustri gick förhållandevis bra under några år mot slutet av 1920-talet, i hägnet av den tillfälliga konjunkturuppgången. En annan bidragande orsak var att kontakten med den danske agenten fungerade väl. Förhållandet till stenindustribolagen och de tidigare arbetsgivarna var till en början konfliktladdat, men så småningom utvecklades ett visst samarbete. Vidare byggde, som nämnts, stenhuggarnas arbetskooperativ i Bohuslän på en stark kooperativ tradition. De ledande personerna inom kooperativet hade även långvarig erfarenhet av arbete inom den moderna kooperativa folkrörelsen. Dessutom fanns här en synnerligen aktiv facklig rörelse med starka syndikalistiska inslag, men med ett brett samarbete över de organisatoriska och ideologiska gränserna. Med denna förankring hade kooperativet goda möjligheter att fungera som en motkraft mot underbudskonkurrens bland de stenhuggarlag som arbetade för egen räkning

---

¹³ Den officiella statistiken är dock bristfällig när det gäller omfattningen av kooperativa företag under mellankrigstiden (se Jobring 1983).

på lösare grunder. Många av dem anslöt sig till kooperativet, som under de första åren fungerade främst som en försäljningsorganisation, som skötte beställningar, prissättning och försäljning åt produktionslagen. När arbetstillgången förbättrades återgick flera medlemmar till anställningar inom stenindustriolagen, medan kooperativet fortsatte sin verksamhet under en fastare organisation (Thörnquist 1996; 1998).

Kampen mot ”eländeskonkurrensen”

När priskonkurrensen inom gat- och kantstensindustrin ökade under senare delen av 1920-talet och tillfälliga uppköpare och bulvaner blev allt vanligare på stenindustrins marknad, blev arbetet i ”egna brott”, liksom ”köpeprissystemets” utbredning, naturligt nog ett växande problem för de skandinaviska stenindustriarbetareförbunden. Särskilt i Danmark ökade tillströmningen till ”egne brud” även till följd av att arbetslösa från andra branscher försökte försörja sig på detta sätt. Därmed ökade även andelen oorganiserade inom denna driftsform. Enligt Dansk Stenindustriarbejderforbund pressade uppköparna priserna kraftigt och kvaliteten på de tillverkade stenprodukterna sjönk.

Även inom arbetskooperativen förekom i vissa fall underbudskonkurrens, vilket främst blev ett stort problem i Norge. Det norska stenindustriarbetareförbundets styrelse meddelade vid sitt landsmöte år 1928 att de inte längre hade kontroll över alla kooperativa lag som hade bildats inom branschen. Småfirmor, som inte sällan var bulvaner för utländska uppköpare, försökte komma över billig sten genom uppköp från stenhuggarlag eller hyra berg och anlita arbetare enligt köpeprissystemet. Problemen hade ökat även på grund av att kommunerna i stenhuggarregionerna bidrog till bildandet av nya kooperativ genom att ge ett kontant bidrag per löpmetrar kantsten, vilket var ämnat som en form av arbetslöshetsstöd. Eftersom kooperativen bedrevs med starkt reducerade löner lockades många att sälja sin sten till underpriser. I vissa fall hade kommunerna även startat egen stenhuggeridrift som nödhjälpsarbete, vilket också ökade tillförseln av billig sten på marknaden. Huvudsyftet med dessa åtgärder var att motverka att arbetslösa stenhuggare skulle belasta fattigvården. Enligt Norsk Stenindustriarbejderforbund blev dock effekten den motsatta. Den kommununderstödda driften bidrog till överproduktion, som förvärrade dumpningen av priser och löner. Därmed ökade arbetslösheten ytterligare.

Både inom de danska och norska förbunden förekom flera förslag om att utvidga den arbetskooperativa rörelsen i förbundens egen regi för att bättre kunna bistå dem som arbetade för egen räkning, men också för att kunna kontrollera dem effektivare och motverka underbudskonkurrens. På så sätt skulle man på bredare basis kunna ordna ekonomisk rådgivning samt övervaka de kritiska momenten kring beställningar och prissättning. Inom det danska förbundet befarade man att det myckna arbetet i ”egne brud” annars skulle undergräva fackets arbete.

Någon sådan kooperativ verksamhet under förbundets ledning kom dock inte till stånd. Inom det norska förbundet beslöts vid mitten av 1920-talet att bilda en produktionsfond till stöd för kooperativ stenhuggerirörelse, men varken denna idé eller de upprepade förslagen om kooperativ verksamhet under ledning av förbundet förverkligades.

Det var heller inte okomplicerat att utvidga den arbetskooperativa verksamheten i förbundens regi. Bland annat krävdes kapital och ett ekonomiskt risktagande, som främst förbundsstyrelserna ställde sig tveksamma till, i synnerhet i det rådande konjunkurläget. Förbundens strategi blev i stället att i första hand stärka den fackliga organisationen bland dem som arbetade för egen räkning, kooperativt eller enskilt, samt försöka få dem förankrade i den kooperativa folkrörelsen. Inte heller detta var emellertid en enkel väg att gå.

Särskilt i Danmark komplicerades det fackliga organisationsarbetet av att så många tillhörde andra yrkesområden. Andelen arbetare som högg gatsten i ”egne brud” ökade ytterligare under den internationella ekonomiska krisen, då dessutom det statliga fraktbidraget för gatstenleveranser från Bornholm till fastlandet utvecklades. Arbetsgivarna upphörde därmed i det närmaste med produktionen av gatsten. Enskilda stenhuggare och stenhuggarlag konkurrerade hårt om beställningarna, vilket gav uppköparna möjlighet att pressa de redan låga priserna ytterligare. Situationen förvärrades av att billig norsk och svensk gat- och kantsten, som till stor del producerats inom ramen för köpeprissystemet eller köpts upp från bland annat norska kooperativ, fördes in på den danska marknaden till priser som låg under de danska stenhuggarnas avtalsmässiga ackordspriser (Stenarbetaren 1932, nr 2–3).

Under krisåren skärptes tonen inom förbunden både mot kooperativen och mot dem som arbetade i egen regi på annat sätt. I Danmark hade Brostenshuggarnes Kooperative Sammanslutning med ett 80-tal medlemmar av ekonomiska skäl gått ur förbundets arbetslöshetskassa, vilket väckte stark kritik (Stenarbetaren 1931, nr 3–4). Både inom förbundsledningen och bland medlemmarna ifrågasatte man om förbundet över huvud taget skulle engagera sig i kooperativa företag, eller annan drift i ”egne brud”, och man menade att dessa medlemmar, som egentligen var egna företagare och potentiella arbetsgivare, stod långt ifrån både de fackliga och genuint kooperativa idéerna. Andra ansåg att det var så viktigt att organisera och stödja dessa arbetare att de till och med borde slippa fackföreningsavgiften. Arbetet i de egna brotten hotade den fackliga sammanhållningen. Från förbundsledningens sida var man dock inte beredd till sådana eftergifter.

I Norge blev problemen med de kommununderstödda kooperativen än mer påtagliga under krisåren. Norge var också det land där köpeprissystemet var mest utbrett och förorsakade störst bekymmer för facket. Dessutom högg många arbetslösa enskilda stenhuggare och stenhuggarlag ”på lager” och sålde, ofta under okontrollerade former. Det var ingen slump att företeelsen omtalades som

en ”hjemmeindustri”, dvs. en hemindustri eller hemslöjd.¹⁴ Även inom det norska förbundet menade många att kooperativen varken höll sig till de fackliga eller de kooperativa idéerna. Norges Kooperative Landsforening föreföll inte heller vilja engagera sig i stenhuggarnas kooperativ. Förbundsordföranden Valdemar Nielsen poängterade att företeelsen var ett krisfenomen och han sammanfattade saken kort och koncist:

Når disse kooperative tanker kommer op, er det for att folkene går ledige. Kommer det da agenter og lokker, ser man en utvæg till ock komme i beskjefligelse (Norsk Stenindustriarbeiderforbund 1934, s. 32).

I Sverige var de kooperativa initiativen inom stenindustrin i ännu högre grad än i grannländerna en lokal facklig företeelse. De etablerade svenska arbetskooperativen förorsakade inte heller under krisåren något egentligt problem inom Svenska Stenindustriarbetareförbundet. Det fanns dock både enskilda och kooperativa lag som sålde till underpriser, och köpeprissystemets tilltagande utbredning i den svensk-norska regionen var ett stort problem också för det svenska förbundet, om än inte lika stort som för det norska. En bidragande orsak till detta var att den svenska staten grep in med bland annat stödbeställningar redan på hösten 1931, samt att exporten reglerades ett par år senare efter de gemensamma påtryckningarna hos statsmakterna från facket och arbetsgivarorganisationerna inom branschen (Svenska Stenindustriarbetareförbundet 1933, s. 102 ff.).

Partssamarbete för ordning och reda på arbetsmarknaden

Det var som framgått främst bulvaner för uppköpare, oorganiserade arbetsgivare och tillfälliga småfirmor som såg en möjlighet att utnyttja krisen inom branschen genom att tillämpa köpeprissystemet eller köpa upp sten till underpriser från stenhuggare. Mot denna bakgrund fanns det förutsättningar för samarbete mellan facket och de organiserade arbetsgivarna inom de etablerade stenindustriföretagen för ordning och reda på arbetsmarknaden. Den gemensamma insikten om att illojal konkurrens i alla former bevarade improduktiva driftsformer och därmed hindrade rationalisering för bättre konkurrenskraft blev grundvalen för detta samarbete, vilket växte fram i Sverige och Norge under 1930-talskrisen (LO-2004).

Hantering av stenindustrins strukturproblem och arbetsmarknadsförhållanden blev, särskilt i Sverige, ett tidigt men tydligt exempel på den så kallade svenska (och skandinaviska) arbetsmarknadsmodellens utveckling, det vill säga det organiserade partssamarbete som tog form under mellankrigstiden mellan facket och arbetsgivarorganisationerna samt mellan dem och staten. Rationaliseringsmotivet

---

¹⁴ Protokoll, kommittémöte på Ed, 16/8 1932. Korrespondens m.m. angående exportförening 1932–1934. Norsk Stenindustriarbeiderforbunds arkiv. Diverse protokollsutdrag 1904–1932. Volym 8. Arbeiderbevaegelsens Arkiv, Oslo.

blev en viktig drivkraft för samarbetspolitiken i stort, liksom för den så kallade solidariska lönepolitiken under efterkrigstiden.

I Sverige gjordes försök att få till stånd ett organiserat samarbete mellan parterna inom stenindustrin på hösten 1928, i samband med den så kallade arbetsfredskonferensen mellan staten och arbetsmarknadens parter, vilken initierades av den nyvalda högerregeringen. Huvudtanken bakom konferensen var att säkra arbetsfreden utan att behöva tillgripa lagstiftning samt att stärka industrins utveckling genom rationalisering, vilket även skulle kunna skapa jämnare sysselsättning och ett större löneutrymme för arbetarna (Hjern 1937, s. 253 ff.).¹⁵

Arbetsfredskonferensen ledde inte till någon omedelbar framgång för samarbetstanken. Samma år hade en lag om kollektivavtal och arbetsdomstol antagits. Den statliga inblandningen i arbetsmarknaden och idén om samarbete mellan parterna för arbetsfred och tillväxt väckte kritik på många håll inom arbetarrörelsen, särskilt inom de radikala falangerna. Under den följande internationella ekonomiska krisen med massarbetslöshet, lönesänkningar och arbetskonflikter fick samarbetstanken ett markant bakslag, vilket händelserna i Ådalen år 1931 blev det mest dramatiska uttrycket för. Samarbetet i den arbetsfredsdelegation, som hade tillsatts i samband med konferensen, avbröts tills vidare och återupptogs inte förrän år 1936 (Casparsson 1966).

Inom den svenska stenindustrin tvingade dock strukturproblemen inom branschen fram ett samarbete mellan parterna. Kort efter arbetsfredskonferensen år 1928 sammankallade den svenska förbundsordföranden Hjalmar Lundgren och Viktor Kullgren, storföretagare inom stenindustrin i Bohuslän, representanter för facket och arbetsgivarna i de stora granitindustridistrikten i Bohuslän, Halland, Blekinge och Småland till ett gemensamt möte i Göteborg. Kullgren betonade i sitt inledningsanförande att konferensen var ”av en ny och säregen natur” (Svenska Stenindustriarbetareförbundet 1930, s. 55). Tidigare hade parterna träffats endast för överläggningar om avtals- och löneförhållanden. Nu gällde det i stället branschens problem, massarbetslösheten samt frågan om de osunda driftsformerna som ledde till dumpning av priser och löner. Ett detaljerat programförslag utarbetades för att parterna med gemensamma krafter skulle kunna återupprätta stabila drifts- och arbetsförhållanden och en organiserad export. Förslaget innebar även att facket skulle sanktionera bolagens planer på de svensk-norska gat- och kantstenskartellerna som etablerades år 1929. I gengäld skulle arbetsgivarna medverka till bildandet av en gemensamt finansierad arbetslöshetskassa. Förslaget om arbetslöshetskassa rann dock ut i sanden sedan arbetsgivarna efter påtryckningar från Svenska Arbetsgivareföreningen, SAF, hade backat ur projektet (Svenska Stenindustriarbetareförbundet 1930, s. 55 ff.; Hjern 1937, s. 253 ff.).

---

¹⁵ Idén kom att kallas ”mondism” efter den engelske industrimannen Alfred Mond, som hade initierat samarbete mellan parterna på den engelska arbetsmarknaden.

Även detta försök till en ”historisk kompromiss” fick således ett bakslag. Mot bakgrund av den exceptionella arbetslöshet och de kaotiska förhållanden som rådde inom stenindustrin under krisåren, återupptogs emellertid samarbetet snart mellan parterna under former som pekade fram mot det två- och trepartssamarbete som sedermera etablerades på arbetsmarknaden i stort och som fick sitt stora genombrott efter Saltsjöbadsavtalet år 1938. Sveriges Granitindustriförbund och Svenska Stenindustriarbetareförbundet ingick t.ex. som huvudparter i den inköpskommitté för fördelning av de statliga beställningarna av gatsten som staten tillsatte på hösten 1931. De initierade också, som antytts, den statliga utredning om exportförhållandena inom branschen som ledde fram till att staten ett par år senare reglerade exporten via den för ändamålet bildade Sveriges Granitindustriers Exportförening (Svenska Stenindustriarbetareförbundet 1931, s. 43 ff.; SOU 1939:11).

Partssamarbetet mellan arbetsgivare och fack inom granitindustrin utvidgades dessutom på svensk-norsk basis. På våren 1932 hölls gemensamma överläggningar i Oslo mellan de norska och svenska fackförbunden och de norska arbetsgivarorganisationerna inom branschen för att dra upp gemensamma riktlinjer för att bekämpa köpeprissystemet, kommununderstödd kooperativ drift och all annan drift som man menade i praktiken hade lett till underbudskonkurrens, kvalitetsförsämringar och till rovdrift av berg. Relationen mellan de norska parterna var frostigare, men efterhand etablerades ett samarbete, som även inriktades på att få staten att införa exportkontroll och statliga beställningar av sten för inhemskt bruk efter svensk modell.¹⁶

Ökat skandinaviskt fackligt samarbete

Även det fackliga samarbetet mellan de skandinaviska länderna intensifierades. Efter det partsgemensamma mötet i Oslo hölls skandinaviska fackliga konferenser i Bohuslän, där gemensamma regler utarbetades för att komma tillrätta med köpeprissystemet och underbudskonkurrens i alla former. Förbunden och deras avdelningar skulle med alla medel som stod till buds bekämpa köpeprissystemet och övervaka att all drift skedde i enlighet med gällande avtal för löner och arbetsvillkor. Förbunden skulle också aktivt motarbeta att stenhuggare högg sten ”på lager” för att sälja för egen räkning och på egen risk. Om arbetarna startade kooperativa firmor, skulle deras medlemmar inordnas under respektive avdelning och förbund, så att facklig kontroll kunde ske av priser, löner och andra arbetsvillkor. Detsamma gällde kooperativ som tog kommunala beställningar. De tre förbunden skulle med gemensamma krafter kontrollera att alla firmor höll sig till avtalens prislistor och driftssystem. De avtal eller förbindelser som förbunden ingick skulle vara så likformiga som möjligt och innehålla förbud mot ”köpepris-

---

¹⁶ Protokoll från gemensamt möte i Oslo den 4 mars 1932. Norsk Stenindustriarbeiderforbunds arkiv. Diverse protokollsutdrag 1904–1932. Volym 37. Arbeiderbevaegelsens Arkiv, Oslo.

systemet”. För att kunna upprätthålla kontrollen av driftsformerna bestämdes även att avdelningarna inte själva skulle träffa avtal eller andra överenskommelser utan överlåta detta till förbunden (Stenarbetaren 1932, nr 2–3; Stenarbejderen 1933, nr 7). Således förespråkades ökad centralisering av förhandlingsmönstret, vilket också det kan ses som ett uttryck för den spirande moderna skandinaviska arbetsmarknadsmodellen.

Den massiva fackliga och partsgemensamma kampen mot köpeprissystemet och mot uppköp direkt från stenhuggare gav också resultat. Problemet med underbudskonkurrens minskade även till följd av de statliga stödbeställningarna av gatsten samt genom exportregleringarna i Sverige, Norge och Finland. Därmed lättade situationen för stenindustrin på Bornholm, som inte behövde konkurrera med billig gat- och kantsten från grannländerna. Dessutom försvårade den danska staten genom sin valutapolitik importen av sten till förmån för den egna stenindustrin. Problemen med underbudskonkurrens förefaller ha minskat avsevärt i alla tre länderna. De mer etablerade kooperativen som bildats under 1920-talet i Danmark och i Norge avvecklades på 1930-talet.

I Danmark fortsatte arbetet i ”egne brud”, men efterhand under bättre villkor för arbetarna. Det danska förbundet kunde vid mitten av 1930-talet träffa avtal om priser från ”egne brud” med några oorganiserade arbetsgivare som köpte upp sten, men det dröjde in på 1940-talet innan Stenindustrins Arbejdsgiver-Forening gick med på en sådan överenskommelse, eftersom man inte ville binda sig vid fasta priser. Partssamarbetet gick således i detta avseende trögare i Danmark. När importen av sten från Sverige upphörde under kriget och det uppstod brist på ämnesblock för exempelvis tillverkning av gravstenar kom emellertid saken i ett annat förhandlingsläge. Få arbetsgivare bedrev produktion vid denna tid och blev därför hänvisade till att köpa råblock från arbetare i ”egne brud”. Därmed kunde facket slutligen genomdriva en överenskommelse om priser även med Stenindustrins Arbejdsgiverforening. I uppgörelsen ingick att arbetsgivarna endast skulle köpa från arbetare som var organiserade i förbundet och i gengäld skulle dessa sälja endast till arbetsgivarföreningens medlemmar. Detta fick också till följd att arbetare i ”egne brud” tvingades att organisera sig (Thörnquist 2003a).

Bohusläns Kooperativa Stenindustri fortsatte sitt nära samarbete med de lokala fackliga organisationerna. Kooperativet överlevde både mellankrigstidens och världskrigets kriskonjunkturer, liksom den dramatiska strukturomvandling som inleddes på 1960-talet efter branschens återhämtning under efterkrigstiden. I kristider delade man på de arbeten som fanns. Liksom i de gamla fiskelagen var medlemskap i kooperativet förenat med heder och ansvar. Även Hunnebostrands Kooperativa Stenindustri blev ett etablerat företag, vilket lades ner under 1960-talet. Närvaron av två större välorganiserade arbetskooperativa företag i den bohuslänska granitindustriregionen bidrog sannolikt till att problemen för facket med arbete i ”egna brott” och enligt köpeprissystemet inte blev lika stort i Sverige som i grannländerna under mellankrigstiden. I så motto synes Kooperationen

med sina djupa historiska rötter och breda folkliga förankring i denna region ha fungerat som motkraft mot underbudskonkurrens och exploatering av arbetare som arbetade för egen räkning.

Avslutning

Att arbetare övergår till egenföretagande i tider av strukturkriser, massarbetslöshet och arbetskonflikter är ett gammalt och återkommande fenomen på arbetsmarknaden. Stenhuggarna som blev företagare illustrerade företeelsen både som försörjningsstrategi och exploateringsmönster.

Genom att arbeta för egen räkning kunde stenhuggarna i bästa fall försörja sig hjälpligt i tider av arbetslöshet och arbetskonflikter. Riskerna med en sådan försörjningsstrategi var dock stora, både för arbetarna individuellt och för facket, på grund av inblandningen av mer eller mindre oseriösa aktörer på arbetsmarknaden, som på detta sätt kunde genomdriva uppgörelser med arbetarna utanför kollektivavtalen. Riskerna var i stort sett desamma som idag i de fall då bulvaner lanserar utländska arbetare som egna företagare, trots att det i praktiken ofta handlar om anställningsförhållanden. Följden blev hård exploatering av arbetarna, underbudskonkurrens och social dumpning.

Att stenhuggarnas företagande fick dessa konsekvenser berodde således inte i första hand på att den fackliga solidariteten sattes på hårt prov i kristider, eller att frågan om den fackliga solidaritetens gränser komplicerades. Det berodde i stället främst på att den ekonomiska krisen, arbetslösheten och strukturproblemen inom branschen gav utrymme för skrupelfria aktörer att utnyttja arbetare i en utsatt position på arbetsmarknaden. I Norge bidrog dessutom det kommunala stödet i sysselsättningskapande syfte till arbetskooperativen till att späda på underbudskonkurrensen mellan arbetare som försökte försörja sig i egen regi. I våra dagar har ”starta eget-bidrag” till arbetare i motsvarande arbetsmarknadslägen kritiserats från fackligt håll av liknande skäl (LO 1998; LO-tidningen, 15 maj 1998).

Det fackliga agerandet inom den skandinaviska stenindustrin gav uttryck för en gemensam principiell hållning när det gällde arbetare som började arbeta som uppdragstagare eller egna producenter för att kunna försörja sig. Strategin var att stärka den fackliga organiseringen bland dessa grupper, även om det fackliga arbetet därmed komplicerades. Facket hade dock, då liksom nu, ett egenintresse i att engagera sig i dessa frågor för att undvika underbudskonkurrens, social dumpning och medlemsflykt. Det fackliga arbetet försvårades dock av flera skäl, bland annat på grund av att även arbetslösa från andra yrkeskategorier försökte försörja sig i ”egna brott”. Förhoppningarna om att arbetskooperationen skulle kunna fungera som en verksam motkraft mot dumpning av löner och priser blev också svåra att infria, åtminstone om man inte kunde ta stöd av en stark lokal kooperativ tradition.

Samarbete mellan parterna på arbetsmarknaden och mellan dem och staten, liksom samarbete över nationsgränserna, blev avgörande för att verksamma åtgärder mot köpeprissystemet och uppköp från stenhuggare till underpriser kunde komma till stånd. Hanteringen av strukturproblemen inom stenindustrin blev särskilt i Sverige ett tidigt konkret steg i utvecklingen av den skandinaviska samarbetsmodellen mellan facket, arbetsgivarorganisationerna och staten.

Detta samarbete kring branschens problem som parterna på den skandinaviska stenindustrins arbetsmarknad utvecklade, om än i olika takt och grad, byggde på den gemensamma insikten om att illojal konkurrens i alla former hindrade utvecklingen mot rationalisering, tillväxt och större löneutrymme.

I fackets eget intresse

Det historiska exemplet med stenhuggare som exploaterades hårt som beroende uppdragstagare och egenföretagare, liksom nutida exempel på liknande företeelser, visar alltså mycket tydligt att facket har ett egenintresse av att engagera sig i anställda som blir företagare. Det övergripande motivet var och är fortfarande att se till att det i praktiken inte handlar om förtäckta anställningar utanför kollektivavtalen, vilket leder till underbudskonkurrens och social dumpning och därmed undergräver det fackliga arbetet.

Att facket engagerar sig i anställda som blir egna företagare betraktats dock ofta med förvåning eller skepsis, eftersom facket skall ta tillvara de anställdas intressen. Principiellt sett organiserar idag de flesta LO-förbunden endast anställda. Tendensen under senare årtionden mot att arbetsgivare inom vissa branscher och sektorer i högre grad anlitar uppdragstagare och egenföretagare har dock komplicerat frågan om vem som skall anses som anställd och arbetstagare i civilrättslig och facklig mening. I Sverige har arbetstagarbegreppet historiskt sett utvecklats mot att bli alltmer enhetligt rörande villkoren för olika grupper av anställda och alltmer vidsträckt till sin omfattning. I arbetsrättsliga och även fackliga sammanhang avgörs vem som skall räknas som arbetstagare respektive uppdragstagare från fall till fall, utifrån en helhetsbild. Som nämnts skall beroende (numera ”jämställd”) uppdragstagare, som är hårt knuten till en enskild uppdragsgivare eller huvudman, betraktas som arbetstagare och då följaktligen omfattas av arbetsrätt och kollektivavtal. Generellt sett har dock senare årtiondens utveckling inneburit att många befinner sig i en gråzon mellan anställning och eget företagande, vilket innebär minskad ekonomisk och social trygghet samt principiella och praktiska problem för facket, liknande de som fanns inom stenindustrin under mellankrigstiden (Ds 2002:56, kap. II).

Även om de flesta LO-förbunden principiellt sett organiserar arbetstagare/anställda, agerar facket ändå i praktiken för att skydda uppdragstagare/egenföretagare som man uppfattar stå i stark beroendeställning till enskilda uppdragsgivare och huvudmän. Det sker i första hand genom att försöka få dem erkända

som arbetstagare genom förhandling eller genom att driva frågan i domstol (LO 1998).

Mot bakgrund av den ökade internationella rörligheten på arbetsmarknaden, i synnerhet utvidgningen av EU, har LO utarbetat ett handlingsprogram för ordning och reda på arbetsmarknaden. Bland annat krävs att huvudentreprenören vid t.ex. ett bygge skall vara ansvarig för att underleverantörerna betalar skatter och sociala avgifter, att kontrollen av bemanningsföretag skall skärpas, att reglerna för utfärdande av F-skattsedlar skall bli strängare och att facket skall få ökade möjligheter att övervaka kollektivavtalens efterlevnad. Vidare, menar LO att upphandling från offentliga myndigheter skall inkludera sociala krav på underleverantörerna enligt ILO:s konvention nr 94, det vill säga priset ska inte vara den enda avgörande faktorn vid upphandling. Det förekommer också ett internationellt fackligt samarbete i syfte att undvika underbudskonkurrens och social dumpning, t.ex. mellan Byggnads och broderförbunden i Östeuropa (LO 2004).

Vad kan då slutligen sägas om samarbetet mellan facket och arbetsgivarorganisationerna? I det historiska exemplet från gat- och kantstensindustrin fanns åtminstone i Sverige och Norge ett tydligt gemensamt intresse mellan facket och de organiserade arbetsgivarna att bekämpa underbudskonkurrens, eftersom marknaden förstördes och utvecklingen mot rationellare drift, tillväxt och därmed också förutsättningar för större löneutrymme för arbetarna försvårades.

Idag är rationaliseringsmotivet inte en lika given enande kraft mellan arbetsmarknadens parter för att undvika underbudskonkurrens och social dumpning. Att arbetstagare idag ofrivilligt tar steget över till att arbeta som uppdragstagare eller egenföretagare för att kunna behålla sina jobb är i många fall ett utslag av rationalisering genom den nya arbetsdelningen. Om de anställda redan i utgångsläget har en svag position på arbetsmarknaden, är risken stor att deras ställning ytterligare försvagas om de arbetar för egen räkning under förhållanden som i övrigt liknar anställdas, men utan arbetsrätt och kollektivavtal. Därmed ökar också risken för underbudskonkurrens på arbetsmarknaden, vilket i förlängningen bevarar improduktiva jobb och bidrar till en ökad segmentering av arbetsmarknaden.

I början av 1930-talet stod parterna inför den begynnande utvecklingen av det organiserade samarbetet på arbetsmarknaden. Det var utifrån tydligt markerade men sammanfallande intressen som samarbetet inom stenindustrin, liksom partsamarbetet i stort inom den svenska och skandinaviska arbetsmarknadsmodellen, kunde komma till stånd. Grundvalarna för samarbetet förändras dock med förändrade produktionsförhållanden, ökad internationalisering av ekonomin och arbetsmarknaden samt förändringar i den politiska överbyggnaden. Idag är denna samsamarbetsmodell, i sin klassiska form, till stora delar avvecklad. Det är också svårt att skönja någon generell samsyn mellan organiserade arbetsgivare och fack i debatten om underbudskonkurrens och social dumpning. Förhållandena varierar dock inom olika branscher.

Det kan i detta sammanhang nämnas att facket och arbetsgivarorganisationerna inom byggbranschen i Sverige och Norge samarbetar för att motverka ”svartarbete”. Hur detta samarbete kommer att utveckla sig återstår att studera. Några ord av Sven Ljung, utredare på Byggnads, får avsluta detta kapitel:

Underbudskonkurrens är dock ett gemensamt problem för både arbetstagare och många svenska företagare, framför allt mindre företag, så det här borde vara ett område där parterna borde kunna närma sig varandra i högre grad. Den europeiska arbetsgivarfederationen, FIEC, och Europeiska Bygg- och Träarbetarfederationen, EBTF, samarbetar exempelvis för att kartlägga ”undeclared work”, ”svartarbete” och förekomsten av illegal arbetskraft. Parterna har i huvudsak en samsyn på problem och behov av åtgärder.¹⁷

Ett varmt tack till Berit Bengtsson, Uppsala, Åsa-Karin Engstrand, Linköping, och Anders Kjellberg, Lund, som har läst och kommenterat manuset under resans gång.

Referenser

Otryckta källor

Arbeiderbevægelsens Arkiv, Oslo

Norsk Stenindustriarbeiderforbunds arkiv: Protokoll från gemensamt möte mellan stenindustrins parter i Göteborg den 22 december 1928; protokoll från gemensamt möte i Oslo den 4 mars 1932. Diverse protokollsutdrag 1904–1932. Volym 37; Protokoll, kommittémöte på Ed, 16/8 1932. Korrespondens m.m. angående exportförening 1932–1934. Diverse protokollsutdrag 1904–1932. Volym 8.

Författarens arkiv

E-post till författaren från Sven Ljung 20/9 2006.

Tryckta källor och litteratur

Byggnads (2004) *Kartläggning av förekomsten av utländsk arbetskraft i Skåne*.
www.byggnads.se.

Byggnadsarbetaren (2005) den 14 oktober.

Casparsson R (1966) *Saltsjöbadsavtalet i historisk belysning*. Stockholm: Tiden.

Dahmén E (1950) *Svensk industriell företagsverksamhet – Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919–1939*. Stockholm: Industrins Utredningsinstitut, IUI.

Danielsson R & Norheim S (2003) *Grant – Stenhoggerners historie i grenselandet*. Strömstad: Strömstads Museums Förlag.

---

¹⁷ Brev till författaren från Sven Ljung 20/9 2006.

- Dansk Stenindustriarbejder-Forbund (1928) ”Kongresprotokol for Dansk Stenindustriarbejder-Forbund”. Rønne.
- Ds 2002:56. *Hållfast arbetsrätt för ett föränderligt arbetsliv*. Stockholm: Näringsdepartementet.
- Ds 2003:27. *Företags- och anställningsformer i förändring*. Stockholm: Näringsdepartementet.
- Hasslöf O (1985) *Lagbildningar och företagsorganisation genom tusen år*. Stockholm: Akademilitteratur.
- Hjern H (1939) *Stenarbetare. Till Svenska Stenindustriarbetareförbundets 40-årsjubileum*. Göteborg: Svenska Stenindustriarbetareförbundet.
- Jobring O (1983) ”Arbetskooperativ utveckling 1897–1937” i Ottermark K & Jobring O (red.) *Arbetskooperativa villkor och möjligheter i ett historiskt perspektiv – Resultat, tolkningar och framtidsaspekter från ett forskningsprojekt*. Stockholm: Kooperativa Institutet.
- Johansson I (1982) *Strejken som vapen – fackföreningar och strejker i Norrköping 1870–1910*. Stockholm: Tiden.
- Jonstad T (1998) *Samarbeid og samvirke – Utvikling og organisering av samvirke*. Oslo: Tano Aschehoug.
- LO (1998) *Egenföretagarna – vår tids hjältar – eller de nya daglönarna. Fler jobb eller jobb till lägre lön*. En delrapport från LO-projektet Ökad Sysselsättning, ÖS. Stockholm: Landsorganisationen i Sverige.
- LO (2004) Pettersson T m.fl. (red.) *Arbetskraft till salu – sex månader med öppna gränser*. Stockholm: Landsorganisationen i Sverige.
- LO-tidningen* (1998) 15 maj.
- Lund C (1982) *Gillesocialismen i England 1912–1923 – Inspirationskälla för svensk arbetarrörelse*. Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska Föreningen i Lund. Lund.
- Löfgren M & Hellspong O (1976) *Land och stad – svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Malmö: Gleerups.
- Nerikes Allehanda* (2005) den 6 och 22 juli samt 5 oktober.
- Norsk Stenindustriarbeiderforbund (1934). Protokoll over förbundets landsmöte i dagene 9–12 april 1933, Oslo.
- Nyström Ö (2004) *Lösa förbindelser på arbetsmarknaden. Kartläggning – arbetsrättsregler – fackliga strategier*. Meddelanden från LO-facken i Göteborg.
- Persson L K (1984) *Arbete, Politik, Arbetarrörelse. En studie av stenindustrins Bohuslän 1860–1910*. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg, nr 26. Kungälv.
- Quirin B (1986) *Stenhuggare – En berättelse om stenindustri och Kooperation i Bohuslän*. Södertälje: Eget förlag.
- Rapp G (2006) ”Möjligheter och hinder för avknoppare – Tioårigt perspektiv på privatiseringen av städverksamheten i två kommuner” i Sundin E & Thörnquist A (red.) *När anställda blir företagare – Studier om företagande i ett strukturomvandlings-*

- och arbetsmarknadsperspektiv. Arbetsliv i omvandling 2006:17. Norrköping: Arbetslivsinstitutet.*
- Schierup C-U, Hansen P & Castles S (2006) *An European dilemma*. Oxford: Oxford University Press.
- Slavnic Z (2006) ”Ekonomins informalisering och arbetets rekonstruering”, i Gunnarsson E, Neergaard A & Nilsson A (red.) *Kors & Tvärs. Intersektionalitet och makt i storstadens arbetsliv*. Stockholm: Normal Förlag.
- SOU 1939:11. *1937 års Granitutredning. Stockholm*. Handelsdepartementet.
- Stenarbetaren* 1926, nr 2; 1927, nr 4; 1928, nr 1 och 6; 1931, nr 3–4; 1932, nr 2–3; 1935 nr 7.
- Stenarbejderen* 1933 nr 7.
- Svenska Stenindustriarbetareförbundet (1931) ”Berättelse över Svenska Stenindustriarbetareförbundets verksamhet år 1931”. Stockholm.
- Svenska Stenindustriarbetareförbundet (1933) ”Protokoll fört vid Svenska Stenindustriarbetareförbundets sextonde kongress i Göteborg den 21–24 maj”.
- Thörnquist A (1989) *Lönearbete eller egen jord? Den svenska lantarbetarrörelsen och jordfrågan 1908–1936*. Studia Historica Upsaliensia 157. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.
- Thörnquist A (1996) ”Kooperation med tradition – Arbetarproduktionsföreningar inom den bohuslänska stenindustrin” i Aléx P m.fl. (red.) *Förändring och Förnyelse – Kooperativ årsbok 1997*. Stockholm: Kooperativa Studier.
- Thörnquist A (1998) ”Facklig ideologi eller folklig tradition – Arbetskooperation bland bohuslänska stenhuggare” i *Arbetarhistoria*, nr 87/88.
- Thörnquist A (2003a) ”Egna brott, köpeprissystem och arbetskooperation bland svenska, danska och norska stenindustriarbetare” i *Arbejderhistorie*. Tidskrift for historie, kultur og politik. Tema kooperation. December. Köpenhamn: Selskabet til Forskning i Arbejderbevaegelsens Historie.
- Thörnquist A (2003b) ”Allmogesmide och smideshandel i södra Närke och Norra Östergötland” i *Lokalhistorisk Läsning för Örebro Län*, nr 7. Örebro.
- Åmark, K (1986) *Facklig makt och fackligt medlemskap. De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890–1940*. Lund: Arkiv.